

Розділ I ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ, ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Ф.М.Рудич

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ТА НАРОДОВЛАДДЯ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглядається одна з ключових категорій політичної науки. Подається аналіз основних політичних режимів: тоталітарного, авторитарного, демократичного; передумови формування політичного режиму і становлення демократії в Україні.

F.Rudich. Political mode and democracy: methodological context. The article deals with the one of the key categories of political science. The analysis of the basic political modes: totalitarian, authoritarian, democratic; pre-conditions of forming of the political mode and becoming of democracy are in Ukraine are given.

Політичний режим. Це поняття є об'єктом тривалих дискусій у політології. Звернімося до визначення цієї категорії: політичний режим — це сукупність засобів і методів, за допомогою яких правлячий клас (або група класів) здійснює своє економічне й політичне владарювання, свою владу в суспільстві. І ще: політичний режим — це середовище й умови політичного життя суспільства, інакше кажучи, відповідний політичний клімат, що існує в суспільстві на даному етапі історичного розвитку¹.

Отже, основні політичні режими: тоталітарний, посттоталітарний, демократичний, авторитарний і султаністський².

Тоталітарний режим. Термін «тоталітаризм» походить від латинських слів «*totalitas*» — повнота, цілісність і «*totalis*» — увесь, цілий, повний. Напрямок політичної системи, який утворює необмежену етатизацію (одержавлення) суспільного життя³. Поняття «тоталітаризм» було запроваджене в 20-х роках ХХ ст. італійцями Дж.Амендолоні й П.Табеті для характеристики режиму Б.Муссоліні.

Теорія тоталітаризму вибудовується в струнку систему в 40–50-х роках минулого століття. Перші теоретичні дослідження з проблем тоталітаризму — праці австрійського економіста і політичного

психолога Ф. Хайека «Шлях до рабства» (1944) і німецько-американського політичного мислителя Х. Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951), а також спільна праця американських політологів К. Фрідріха й З. Бжезінського «Тоталітарна диктатура й демократія» (1956). До цих джерел слід додати роботу британського філософа і соціолога К.Поппера «Відкрите суспільство і його вороги» (1945).

Тоталітаризм — це певний тип політичної й суспільної системи, відповідний політичний режим. Відомі два узагальнені визначення цього суспільного устрою. Згідно з першим, тоталітаризм — це політичний спосіб організації влади над суспільством і особою, який характеризується всеосяжним контролем влади над ними, підпорядкуванням усієї політичної системи колективній меті й офіційній ідеології. Тоталітаризм — це відповідний тип політичної і суспільної системи, політичний режим. За другим, «тоталітарний режим — це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особистість (особиста диктатура), з повним (тоталітарним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства. Тоталітаризм — найвитонченіша форма авторитаризму»⁴.

Для тоталітарного режиму характерні: контроль однієї політичної організації — партії-держави над політикою, економікою, соціальною, духовною сферами суспільства. На чолі цієї політичної організації стоїть одноосібний харизматичний (тобто такий, що володіє гіпнотичним впливом на оточення), нікому не підзвітний лідер. За тоталітарного режиму здійснюється пряме політичне реформування економіки. Головним інститутом партії-держави є політична поліція з її практикою масових репресій.

Зразки тоталітарних режимів: влада Б.Муссоліні в Італії, А.Гітлера в Німеччині, Й.Сталіна в СРСР, Мао Цзедуну в Китаї, Ф.Кастро на Кубі, Пол Пота в Кампучії⁵.

Історичний досвід переконує, що тоталітарний режим виникає в умовах, коли перед країною постають завдання, для розв'язання яких необхідні надзвичайні мобілізація і концентрація зусиль усього населення, яке підтримує цей режим і виявляє готовність на певні жертви. Саме так було і в Італії в 20-х роках минулого століття, коли країна опинилась у складній соціально-політичній ситуації, і в Німеччині, коли після поразки в Першій світовій війні у державі виникла глибока економічна криза. У такому самому стані (бути чи не бути) перебував наприкінці 20-х — на початку 30-х років і Радянський Союз.

Одним із різновидів тоталітарного режиму є *фашизм* (від лат. *fascio*, італ. *fascismo* — пучок, в'язка, об'єднання) — ідейно-політична течія, яка сформувалася в 1919 р. на основі категоріального поєднання концепту нації як вищої і вічної реальності та догматичного принципу соціальної справедливості⁶. Цей екстремістський політичний рух, який ґрунтується на корпоративній єдності нації на засадах спільності крові, раси і гарантом якої, в свою чергу, виступає держава. Уперше фашизм було встановлено в Італії 1922 р. Режим Б. Муссоліні прагнув відродити велич Римської імперії, сформувати ментальні підвалини нових імперських амбіцій, встановити тверду державну владу, яка організувала б усе суспільство для здійснення історичної мети національного відродження. Опорою фашизму є державна партія, яка наділяє уряд необмеженою владою. До цього різновиду тоталітарного режиму можна віднести військово-фашистський режим генерала Франко в Іспанії. Диктатор правив країною з 1936 р. (прийшов до влади внаслідок військово-фашистського заколоту) до своєї смерті в 1975 р.

Іншим різновидом тоталітарного режиму є *націонал-соціалізм, нацизм*, який виник у Німеччині в 1933 р. Йому властиві всі риси тоталітарного режиму. Націонал-соціалізм споріднений із фашизмом. Центральне місце в концепції націонал-соціалізму відведене нації, національній і расовій зверхності. Для ідеології нацизму характерні: расизм, шовінізм, елітизм, марення про світове панування. Ці ідеї були викладені в книзі «*Mein Kampf*» головного натхненника нацистської ідеології Адольфа Гітлера. Прийшовши до влади в 1933 р. в Німеччині, фашисти застосували найжорсткіші методи і форми насильства щодо політичних противників. Нацисти розв'язали Другу світову війну 1939–1945 рр., у ході якої вони широко застосовували геноцид щодо євреїв і слов'ян та інших «неарійських народів».

Наступний різновид тоталітарного режиму — *військово-бюрократичний комуністичний режим*, для якого характерні: єдина партія на чолі з харизматичним вождем; офіційна ідеологія; монополія держави на засоби масової інформації; мілітаризація суспільства; особлива система насильства й терору; жорстко централізована система управління економікою. Це — радянський режим за часів Й. Сталіна, режим Мао Цзедуну в Китаї, Пол Пота в Кампучії.

Свого часу велася гостра дискусія, не завершена й донині, про тожність тоталітарних режимів Італії, Німеччини та Радянського

Союзу. Серед низки монографічних досліджень привертає увагу книга англійського дослідника Алана Буллока «Гітлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание». Алан Буллок стверджує: «Проводячи таке порівняльне дослідження, автор, який не є ні німцем, ні росіянином, має відповідні переваги — читач може сам оцінити їх»⁷. В монографії автор паралельно розглядає життя Гітлера й Сталіна на тлі подій у світі. Дві тоталітарні системи мали багато й спільного, й відмінного, хоча, зрештою, їм судилося зійтись у смертельній сутичці.

Французький історик Франсуа Фюре в книзі «Минуле однієї ілюзії» стверджує, що більшовизм і фашизм виникли один за одним, породжували й наслідували один одного, боролись один з одним, але спочатку вони народилися в однакових умовах: в умовах війни; вони — породження однієї історії. Й далі зазначає, що більшовизм і фашизм як суто політичні пристрасті набули свого втілення в неординарних особах... Виключімо з історії особу Леніна, і не буде Жовтня 1917. Заберімо Муссоліні — й повоєнна Італія піде іншим курсом. Гітлер, керуючись згубним бажанням автономії, почав утілювати в життя програму «Mein Kampf». Те саме можна сказати й про четвертого диктатора, Сталіна, без якого не було б «соціалізму в окремо взятій країні», а отже, й сталінізму⁸. Німецький історик У. Нольтке вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії, по суті, однакові і відрізняються тільки в нюансах⁹.

У липні 2009 р. комітет Парламентської асамблеї ОБСЄ з питань демократії виступив з резолюцією, в якій урівноважуються нацизм і «сталінізм»¹⁰. Не випадково одним із ініціаторів розробників резолюції стала глава литовської делегації в ОБСЄ Вілія Акнайте Абрамікене — та сама, з ініціативи якої литовський Сейм в минулому році заборонив використовувати радянську символіку.

Та все ж правда полягає у тому, що завдання, які постали перед державами, методи їх реалізації були різними, неоднаковими були й ідеології. У О.Зінов'єва читаємо: «Хоч би як прагнули антикомуністи ототожнити комунізм із націонал-соціалізмом гітлерівської Німеччини, світ поставився до цього без особливого захоплення. Надто вже бруталною тут є фальсифікація реальної історії»¹¹.

Як відомо, фашистські режими в Італії та Німеччині виходили з необхідності реформувати й, зрештою, зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка підтримувала ці режими. Нацизм своїм приходом до влади завдячував монополістичному капіталові, го-

ловною соціальною базою фашизму була дрібна буржуазія. Фашистська ідеологія ґрунтувалася на спотвореній інтерпретації філософії життя, зокрема ніцшеанської ідеї надлюдини, поставленій на службу расизму й геноциду, культові привілейованій нації, якій треба принести в жертву всі інші нації. Цими засадничими принципами визначалась і внутрішня (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), і зовнішня (знищення та обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації) політика. При цьому Гітлер вважав, : «...боротьба за світове панування відбувається між двома націями — між німцями і євреями. Все інше — обман зору»¹².

Цікавий факт: в 1939 році Гітлер направив в Москву з Рібентропом особистого фотографа Хоффмана, «щоб той сфотографував з близької відстані мочки ушей більшовицького вождя, за якими Гітлер сподівався визначити, чи тече в жилах Сталіна єврейська кров (якщо вони притиснуті до черепа — єврей, а якщо ні — арієць). З полегшенням Гітлер визнав, що Сталін витримав тест і не є євреєм»¹³.

У Радянському Союзі ставилося завдання утвердити суспільний лад на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідними принципами комуністичної ідеології були рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм. Цими принципами визначалася політика і внутрішня (побудова безкласового суспільства, ліквідація відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею), і зовнішня (перемога світової революції). В країні було проведено грандіозну індустріалізацію, високого рівня досягли наука, освіта, культура, задовольнялись елементарні життєві потреби значної більшості людей. Радянський Союз зробив вирішальний внесок у перемогу над фашизмом і звільнення Європи від фашистської диктатури. При цьому ніхто не заперечує, що протягом тривалого періоду розвитку суспільства застосовувалися методи, які набрали брутального характеру. Капіталістичні форми відчуження було замінено на нові, праця так і не стала першою життєвою потребою, а залишилася засобом для існування, до небезпечного абсурду з трагічними наслідками масових репресій було доведено ідею загострення класової боротьби внаслідок просування до соціалізму.

Отже, необхідно диференційовано підходити до характеристики тоталітарного суспільного ладу в Радянському Союзі протягом

усього його існування. Звичайно, час воєнного комунізму, весь сталінський період можна характеризувати як тоталітарний. Період, коли при владі був М. Хрущов, доперебудовний устрій радше можна визначити як посттоталітарний, який пізніше сформувався як авторитарний режим. Як стверджував професор Каліфорнійського університету Р. Андерсон, «напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліційної держави в державі, який почався 1953 року...» Андерсон також зауважував, що «погляд на радянське суспільство як на тоталітарне викликає надмірну готовність принести в жертву чимало з його досягнень»¹⁴.

У згадуваній книзі А. Буллок пише: «Ані у Гітлера, ані у Сталіна не було наступника. Але кожен залишив по собі спадщину: один — спадщину поразки, інший — спадщину перемоги, що, разом узяті, важким тягарем лягло на плечі Європи в наступному десятилітті»¹⁵.

Авторитарний режим (синонім — авторитаризм) — «державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особиста диктатура»¹⁶. Як правило, авторитарний режим виникає тоді, коли на порядок денний висуваються проблеми модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. За таких умов політичні права й свободи громадян, діяльність громадсько-політичних об'єднань та опозиції обмежені. Законодавча влада фактично підкоряється виконавчій, зосередженій у руках глави держави. Поєднуються централізовано-планові й ринкові засади в розвитку економіки. За авторитаризму владна еліта, як правило, неоднорідна й спирається на політичні сили, зацікавлені в збереженні чинної влади.

Авторитарний режим має ознаки, властиві лише йому: носієм влади є одна людина або група людей; режим спирається на силу або, за необхідності, може продемонструвати її наявність; монополізує владу й політику, опозиція існує умовно; авторитаризм обмежено втручається в економіку; кадри призначаються згори, при цьому переважають особисті симпатії й відданість вождеві. Авторитаризм є перехідним від тоталітаризму до демократії й має ряд відмінностей. По-перше, більш визначеною є мета в перебудові суспільного ладу. По-друге, залишається прагнення хоча б формально зберегти демократичні атрибути влади — парламент, партії, опозицію. По-третє, всіма повноваженнями наділяється держава як надкласовий верховний арбітр. По-четверте, обирається тактика вибіркового терору, скерованого на залякування опозиції.

«Зрештою, авторитарні і особливо тоталітарні режими приречені на те, щоб переходити зі стану застою до гострих криз, від останніх до виправлення політичної і економічної стратегії, потім знову до застою. Цей цикл із трьох ланок переривається тільки розпадом тоталітарного або авторитарного режиму і налагодженням більш ефективної організації влади, тобто демократії»¹⁷. Як приклад, можна навести деякі ключові епізоди із історії Радянського Союзу після Другої світової війни, коли для того, щоб вижити, владні структури мали коригувати політичну і економічну практику — відмова від репресій стосовно еліти і від тоталітарного пограбування населення, особливо сільського, стала можливою тільки після смерті Сталіна. Для припинення некомпетентних експериментів Хрущова потрібно було усунути його з вищої посади в державі шляхом змови. Спроби подолати застій почалися тільки після смерті Брежнєва.

На сучасному етапі утвердження авторитарних режимів спостерігаємо в ряді країн на пострадянському просторі, зокрема в Росії, Білорусі, Центральноазійських державах.

Демократичний режим. Демократія в перекладі з грецької (*demos* — народ і *kratos* — влада) — влада народу, народовладдя¹⁸. Ознакою демократії є визнання за всіма громадянами права на участь у формуванні органів державної влади, контроль за діяльністю цих органів, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права та здійснення цього права у процесі виборів, референдумів тощо.

У Давній Греції в ранньому періоді її існування демократію визначали як особливу форму, різновид організації держави, за якої всі громадяни мають владу й користуються рівними правами в управлінні державою. До речі, на відповідному етапі античної демократії «народ» все частіше обмежувався колом чоловіків зі зброєю. Так склалася військова демократія. Нагадаємо, що й Платон, й Арістотель скептично ставилися до демократії, зараховуючи її до «неправильної форми» правління.

У сучасній політичній мові термін «демократія» — один із найпоширеніших і багатозначних. Насамперед термін «демократія» вживається для визначення типу держави й політичної системи загалом. Демократія — форма політичної організації суспільства, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади, на його праві брати участь у здійсненні державних справ, і наділяє громадян достатньо широким колом прав і свобод.

Інший зміст поняття «демократія» використовується для визначення форми побудови будь-якої організації, заснованої на засадах рівноправності її членів, періодичності виборів органів управління, прийняття рішень у них більшістю голосів. У такому разі йдеться про партійні, профспілкові, виробничі демократії.

У третьому значенні термін «демократія» застосовується до ідеалу суспільного устрою, заснованого на відповідних цінностях (свободі, рівності, правах людини, народному суверенітеті, участі громадян в управлінні державою).

Четверте значення пов'язане з соціальними рухами за відповідні світоглядні цінності: соціал-демократи, християнські демократи, ліберали.

З давніх часів склалося два підходи до розуміння демократії: нормативний та описово-емпіричний (дескриптивний). Перший передбачає конструювання ідеальної моделі демократії, обґрунтування її переваг порівняно з іншими формами правління, аналіз шляхів здійснення демократичного ідеалу. Описово-емпіричний підхід аналізує демократію в тому вигляді, в якому вона існує насправді.

Ці підходи взаємопов'язані, їхній взаємозв'язок впливає з первинного розуміння демократії як устрою держави, всієї політичної системи у формі народовладдя.

На протигагу тоталітаризму й авторитаризму, *демократичний режим* — це такий державно-політичний устрій суспільства, управлінські функції в якому виходять із визнання народу джерелом влади¹⁹. Представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування обираються населенням шляхом загальних, рівних, прямих виборів за таємного голосування. Функціонує багатопартійна система, а також офіційна опозиція, яка конкурує зі своїми політичними суперниками й відтак сприяє вирішенню загальних соціально-економічних проблем. Адже найцінніше в демократії — це можливість вільної конкуренції, зіставлення різних поглядів і програм.

Свого специфічного обґрунтування концепція представницької демократії набула в теорії елітарної демократії, за висловом Йозефа Шумпетера «теорії лідерів, що змагаються»²⁰. Відповідно до неї політична влада належить не всьому народові, а його меншості — політичній еліті, що править формально від імені народу, не здатного, на думку прибічників цієї теорії, до управління. Будь-яке управління передбачає поділ на тих, хто керує, і тих,

ким керують, тобто владарювання небагатьох над багатьма. Водночас маси повинні мати право періодичного, переважно електорального, контролю за складом політичної влади.

Політична система демократичного режиму характеризується чіткою визначеністю функцій законодавчої, виконавчої, судової влади. Парламентові належить виняткове право видавати загальнодержавні закони; виконавчій владі — законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи; суду — право визначати відповідність законів Конституції держави. Вибори лідерів на всіх рівнях політичного життя здійснюються лише на альтернативних засадах. І що найважливіше: ефективно діє механізм контролю електорату над владними структурами.

У реальному житті демократичні режими не бувають однотипними. Так, в історії відомі ліберально-демократичні режими, роль держави в яких зводиться до захисту прав, свобод, власності громадян; консервативні, які спираються не стільки на Конституцію, скільки на політичні традиції; охлократичні, в останніх — влада натовпу, влада мітингової демократії.

Наявність демократичного режиму — необхідна передумова формування правової держави як системи органів та інститутів, що гарантують і забезпечують нормальне функціонування громадянського суспільства.

Політична історія людства переконливо свідчить: домінантною течією розвитку цивілізації є поступова демократизація суспільного життя. Цей процес відбувається суперечливо, але все-таки в напрямі від тоталітаризму через авторитаризм до демократії, до становлення правової держави й громадянського суспільства.

*Теорія «хвиль» демократизації*²¹. Семуел Гантінгтон у книзі «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ сторіччя» визначає таку періодизацію: перше піднесення такої «хвилі» — 1828–1926 рр., перший спад — 1922–1942 рр., друге піднесення — 1943–1962 рр., другий спад — 1958–1975 рр., початок третього піднесення 1974–1980 рр. До цієї періодизації логічно визначити — третій спад 1980–1990 рр., початок четвертого піднесення — 90-ті рр. ХХ ст.

Зазначимо, що демократія — це не тільки вільні вибори та верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а й жорстка система державної субординації з чітким розподілом повноважень, яких дотримуються не лише завдяки декретам і постановам, а й через силові структури вищих органів, обраних

і підтримуваних народом. На цих засадничих принципах будуються усі демократичні держави.

Сучасні демократії, засновані на цінностях лібералізму, доповнюють ці принципи принципом пріоритету прав людини над правами держави, поваги до права меншості мати свою думку та обстоювати її, верховенства закону, поділом функцій різних гілок влади тощо.

Для того, щоб розібратися в різноманітних демократичних теоріях, треба визначити критерії, за якими їх можна класифікувати. Одним із них є визнання народу верховним джерелом і контролером влади.

Авраам Лінкольн стверджував, що демократія — це влада народу, влада, здійснювана народом, влада — в інтересах народу²². Іншу грань демократії відзначав Вінстон Черчилль: «Демократія — це гірша форма правління, якщо не рахувати всі інші»²³.

Історичний досвід переконань, що демократія є благо лише тоді, коли відповідає політичній культурі й менталітету народу. Демократичність влади полягає у її відповідності внутрішньому еству демосу. Найпершою умовою демократичності суспільства є відповідна налаштованість громадян, відповідний рівень освіченості, громадянської культури. Демократія — це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки. Демократія буває такою, якими є самі люди.

Як зазначають політичні антропологи, людина не завжди готова до демократії, бо вона — істота суперечлива, ризикована й небезпечна, легко піддається зовнішньому впливу, маніпулюванню й лише частково розумна. У цьому контексті тим народам, яким властиві демократичні орієнтації, демократичний менталітет, які готові до індивідуальної свободи й відповідальності, демократія справді створює найкращі можливості для індивідуального й суспільного розвитку, реалізації гуманістичних цінностей: свободи, рівноправності, справедливості, соціальної творчості.

Демократія неприйнятна в екстремальних ситуаціях — у періоди війн, гострих кризових ситуацій. Перехід до демократії вимагає поступовості, тривалого часу.

Чи реальне народовладдя? Демократія як народовладдя насправді є утопічним ідеалом. Проте зберігає важливе нормативне значення як орієнтир, визначає мету суспільно-політичного розвитку суспільства. Реальна демократія, в кращому разі, — влада більшості над меншістю, в гіршому — володарювання добре орга-

нізованої меншості, що спирається на економічну, а також інформаційну владу й соціальні привілеї, над більшістю за формальної згоди останньої.

Одна із найпопулярніших дефініцій у світовій політології сучасної демократії — поліархія²⁴. Поліархія: правління багатьох, але не всіх. Це не система влади, яка втілює в собі демократичні ідеали у всій її повноті, але правління, що достатньою мірою наближається до таких ідеалів.

Виділяють наступні інституціональні принципи поліархічного режиму: правління більшості і повага прав меншості; політична і правова рівність громадян; легітимізація влади; представницький характер і виборність влади.

Слід сказати, що й тепер, як і в грудні 1991 р., коли було проголошено незалежність України, тривога людей, суспільства загалом не зменшилася. Спроби виправдати допущені помилки та кризову ситуацію тяжкою спадщиною чи труднощами перехідного періоду вже не сприймаються. Демократія має стверджуватися через гідні дії та вчинки. Професор Олексій Крюков: «Для сучасної політичної ситуації в Україні характерні такі явища, як криза державності, всього політичного управління, криза національної ідентичності (використовувана моноетнічна модель політичного управління, на наш погляд, помилкова), і — як наслідок перших двох криз — очевидна нездатність української політико-управлінської еліти створити ефективну модель політичного управління»²⁵. Держава після прийняття Конституції України, внесення змін до Основного закону й становлення владних структур має довести, що вона спроможна здійснювати результативну економічну та соціальну політику, створити відповідні умови розвитку громадянського суспільства.

Вивчення сучасного стану громадянського суспільства в Україні свідчить про ймовірність кількох сценаріїв його розвитку.

Перший. Згорання громадянського суспільства й реставрація в тому чи іншому вигляді тоталітарного режиму. Другий. Консервація на тривалий час наявного стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління. Третій. Поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Останній сценарій є найбільш вірогідний. Проте не можна виключати й імовірності двох перших.

Утвердження громадянського суспільства в країнах, що стали на шлях демократичного розвитку, — справа непроста й тривала.

Дж. Кін зазначав, що «народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам та демократам в одній мірі». І далі: «Незріле громадянське суспільство може перетворитись на поле битви, на якому, завдяки правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювання на курей»²⁶.

Еволюційний шлях розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає використання наявних передумов, свого роду ресурсів, спрямованих на утвердження громадянського суспільства. Йдеться, насамперед, про Основний закон держави. Конституція України законодавчо закріплює права і свободи, якими володіє кожен громадянин держави та які держава йому гарантує. Відповідна стаття Розділу I Конституції України стверджує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». І далі: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»²⁷. «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» — таку назву має Розділ II Основного закону держави. У 47 статтях цього Розділу визначено найважливіші конституційні права та свободи громадян України²⁸. Серед них право на вільний розвиток своєї особистості, невід'ємне право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Важливе значення мають також конституційні норми стосовно власності, трудової та підприємницької діяльності, соціального забезпечення, охорони здоров'я, виховання, освіти, релігійної сфери та сім'ї.

Говорячи про перешкоди у здійсненні конституційно закріплених громадянських прав і свобод, треба мати на увазі суттєвий розрив між офіційно задекларованим і реально існуючим порядком їх здійснення.

Відомий художник Іван Марчук: «Мені смішно, коли наші політики хваляться так званою демократією. Вони ж не знають, що таке справжня демократія. Президент, міністри, депутати — ніхто не знає! А демократія — це насамперед порядок — закони

працюють, і кожна людина знає, що він захищений. Я жив 12 років у демократичних країнах. Пив пиво якось з товаришем у нью-йоркському парку, знаючи, що порушую закон. І кажу: «Володю, ти дивись направо, а я буду наліво», щоб раптом поліцейський не йшов. Так дивилися ми по сторонах, а поліцейський виріс прямо перед нами. Ось це демократія»²⁹.

Наступним ресурсом, що сприяє еволюційному становленню громадянського суспільства в Україні, є накопичений населенням за роки незалежності досвід громадянської самодіяльності, активного вираження й захисту своїх інтересів.

На сучасному етапі в Україні відбувається активний процес формування основних структур громадянського суспільства. Політичні партії. Їхня головна функція, яка безпосередньо стосується громадянського суспільства, полягає в артикуляції інтересів різноманітних соціальних прошарків населення. Далі йдуть групи інтересів. До груп інтересів належать об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні товариства. У міру створення інфраструктури ринку з'являються відповідні бізнесові спілки та асоціації. До цього слід додати «третій сектор». Це — неформальні, неурядові, некомерційні організації.

Новим соціальним інститутом для України є місцеві органи самоврядування. Згідно з правовими актами важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія. Відповідно до Закону України місцевого самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Значущість місцевого самоврядування полягає в тому, що воно забезпечує оптимальне поєднання загальнодержавних інтересів та інтересів кожної місцевої спільноти й виконує функцію впливового інституту громадянського суспільства³⁰.

Оцінюючи діяльність органів місцевого самоврядування, можна стверджувати, що у них є достатній потенціал, який дозволяє громадянам брати участь у процесі ухвалення політичних рішень із життєво важливих питань і здійснювати контроль за їх реалізацією. Проте реальний вплив місцевих органів на політичній арені все ще незначний, а їхні можливості обмежені. «Нерідко тут утвердились або безвладдя, або самоуправство місцевих князьків»³¹.

За мовчазного спостереження центральних органів влади (Президента, Прем'єр-міністра, спікера), більшості депутатів, видатних діячів науки і культури і пересічних громадян на місцевому рівні знищуються або паплюжаться пам'ятники радянської епохи, як в минулому році — пам'ятник Леніну, знесений пам'ятник Станіславу Косіору, в Києві. Перейменовуються вулиці, яким надаються імена одіозних історичних постатей Степана Бандери, Симона Петлюри. Одним словом, відбуваються події, які в цивілізованій демократичній країні відбуватися не повинні.

Подальший розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні залежить від розв'язання низки непростих проблем.

Одна з них — удосконалення відносин між державою і суспільством, владою та громадянами. За роки незалежності в Україні не вдалося створити ситуацію, за якої більшість її громадян почувалися б активними суб'єктами політики, а не її пасивними об'єктами. Громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр ваги, з яким мусили б рахуватися владні структури, не стало воно й противагою владі.

Влада — одна з фундаментальних засад суспільства. Вона існує скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, різних організаціях і закладах, у державі. Влада — це здатність системи забезпечити виконання її елементами прийнятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей. «Влада може бути визначена як реалізація намічених цілей» (Бертран Рассел)³².

Влада, політична влада — це здатність і можливість однієї особи, групи людей здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку громадян і об'єднань за допомогою різноманітних засобів — волі, авторитету, права, насильства. Суть політичної влади визначають її функції: формування політичної системи суспільства; управління справами суспільства й держави; створення відповідного типу правління, режиму й, зрештою, державно-політичного ладу суспільства.

Як відомо, політична влада ширша за змістом, ніж державна влада, оскільки відносно самостійне значення мають стосунки влади з громадськими об'єднаннями, з політичними партіями, громадянами, зокрема під час виборів, інших масових акцій. Важливим компонентом політичної влади є культура влади — форма соціальних відносин, які полягають в обмеженні примусу й переході до застосування в управлінні авторитету та традицій. Куль-

тура влади базується на законі й авторитеті громадян, на правовій ідеї.

XXI ст. знаменувало перехід усіх європейських держав до практичної реалізації ідеї поділу влади відповідно до власних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Поділ влади — провідний механізм функціонування всіх видів політичної і не-політичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча й судова влада здійснюються різними людьми. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади спроможне забезпечити функціонування та стабільний розвиток держави. Принцип розподілу функцій влади невіддільний від визнання єдності державної влади, джерелом якої є народ.

Термін «опозиція» політичною наукою, як відомо, визначається як протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії. Опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави. У політичній практиці й науці визначаються різні види й форми політичної опозиції: стосовно системи влади — лояльні та нелояльні; за місцем дії — парламентські й непарламентські; за способом дії — системні й ситуаційно-орієнтовані.

Цивілізована опозиція — це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної та правової системи. В класичному розумінні цивілізована опозиція — це коли не тільки партія, що перемогла, визнає законність і справедливість правил гри, а й партія переможена — також, хоч саме їй це визнання дається нелегко. Зауважимо при цьому: переможена партія виходить із того, що в ході суперництва зіткнулися не сили Добра і Зла, а лише земні інтереси, кожен з яких — законний, і що благополуччя однієї зі сторін не можна досягти за рахунок кривдження іншої. Зрештою, політичні перемоги й поразки не є остаточними: слід потерпіти до наступних виборів.

У разі, коли політична боротьба сприймається як зіткнення Добра й Зла, коли партія-переможниця прагне почати національну історію з «чистої сторінки», «переграти» її, а переможена партія чекає свого часу, щоб повернути рух історії у зворотному напрямі, така протидія, така опозиція не може вважатися конструктивною. Характерна деталь: подібну ситуацію відбито в самій назві герценівського журналу «Колокол», яку прибічники радикальних політичних сил розшифровували як «Кол о Кол». «Громадяни

режимів, що демократизуються, мають почати думати інакше про природу політичної гри й влади, переходити від жорсткої політики «хто кого» до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів залучення населення в політику»³³.

Отже, конструктивна опозиція має бути альтернативною, а не антагоністичною політиці, стратегії й тактиці панівної владної еліти. У сучасному українському суспільстві ще не створено умов для функціонування цивілізованої опозиції.

Діяльність громадян на підтримку своєї влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено й узаконено унікальну (навіть за світовими стандартами) спекулятивну та кримінальну буржуазію. Метою якої є не економічне зростання, а власний прибуток і безмежне збагачення. За кордон вивозяться сировина й матеріали, там же розміщується набутий на обкраданні власного народу капітал. «Багато хто навіть з освічених людей погано розуміє, що бути багатою людиною в бідній країні соромно і аморально, що особисте благо невід'ємне від блага Вітчизни»³⁴.

Кримінальна й напівкримінальна буржуазія лізе (і не безуспішно) до влади. Люди працьовиті, енергійні, високої культури й інтелекту, які переймаються честю та благом країни, залишилися без правової підтримки й належної винагороди за сумлінну працю. Це знижує довіру громадян до влади і діє за принципом: влада — це ж як горілка: її або нема, або не вистачає.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження (і не загарбання) речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне й духовне виробництво. Адже зрозуміло, що доки держава не забезпечить себе достатньо міцним і надійним економічним базисом, доти будь-які розраховування на здійснення сильної, авторитетної внутрішньої і зовнішньої політики залишатимуться утопічними.

Ще одна проблема — формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості й формування потужного середнього класу.

Соціальна структура українського суспільства на сучасному етапі характеризується наявністю п'яти соціальних прошарків: верхній, представлений олігархами (реальний владний прошарок, який виступає, або мав би виступати, в ролі основного суб'єкта економічних перетворень); середній (середні підприємці, менеджери середніх і невеликих підприємств, середня ланка владних

структур, найбільш кваліфіковані інженерно-технічні фахівці. Цей прошарок є або може бути соціальним підґрунтям політичних і економічних перетворень); базовий (охоплює дві третини суспільства, має середній професійно-кваліфікаційний потенціал і відносно обмежені трудові можливості); нижній (в основному люди літнього віку, а також ті, хто не має професії та зайнятий малокваліфікованою працею). І, нарешті, «соціальне дно» (напівкримінальні елементи, бомжі).

Зародковий стан, у якому перебуває середній прошарок, боротьба за виживання найчисленнішого базового прошарку, який найближчим часом не може розширити рамки середнього класу, залишає відкритою проблему формування масової соціальної бази демократії та громадянського суспільства в Україні.

В умовах наростання тенденції зубожіння, наявного й прихованого безробіття, незадовільної оплати праці, низьких пенсій, кризи системи охорони здоров'я, корупції практично в усіх сферах соціальний захист населення, обстоювання його соціальних прав є центральною проблемою становлення громадянського суспільства в Україні.

Високорозвинена моральна, правова, духовна культура є необхідною передумовою утвердження демократії. В Україні одночасно з економічною й соціальною кризою болісного розламу зазнала й культура. Втрачено моральні орієнтири та соціальні ідеали, які були опертям мільйонів людей. Алексіс Токвіль зазначав, що «небезпека демократії не в радикалізмі, а в духовному застої та занепаді моральності»³⁵.

На сучасному етапі нагальною потребою для українського народу є сильна демократична влада. Сила демократичної влади (а за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, її лідера, її політичної еліти, дії, які мають бути етично вмотивовані.

Остаточний вихід із глибокої економічної кризи, у якій до останнього часу перебуває держава, можливий лише на шляху поглиблення демократії, активного залучення матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ як суверен всієї влади в державі повинен мати організаційні структури для реалізації власної владної волі. Наявність розвиненої партійної системи, сучасних форм безпосередньої та представницької демократії,

опозиції — вирішальні передумови незворотності демократичного процесу.

Отже, йдеться про те, чи буде Україна перетворюватися протягом найближчих років, де економічний розвиток буде відбуватися шляхом якісних модернізаційних змін, суспільної відмови від механічного накопичення багатства, від суто кількісного зростання, на користь інтенсивного, за рахунок зміни якості, розвитку і впровадження інноваційних технологій. Лише в цьому разі країна буде розвиватись як відповідна цілісність, у ній можна буде нормально жити не тільки групі добірних, але й рядовим громадянам³⁶.

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства актуальним є формування дієвого політичного класу, що покликаний виконувати дві функції. Перша — управління суспільством і державою. Друга — відтворення системи цінностей, які б об'єднували учасників політичного процесу.

Зрештою, виходимо із того, що *політичний клас* є вищим соціальним прошарком, що володіє атрибутами впливу, зосередивши у своїх руках реальну владу або прагне до неї в основних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична й військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні журналісти і коментатори, політтехнологи.

Перед політичним класом України стоїть завдання дати відповідь на сучасні виклики. По-перше, якою має бути консолідуюча ідеологія; по-друге, якими мають бути заходи для становлення ефективно діючих владних структур; по-третє, яким чином в умовах світової фінансової та економічної кризи вийти на інноваційну модель розвитку економіки, і, нарешті, по-четверте, як відзначити оптимальну зовнішню політичну стратегію держави.

Справжній політичний клас в Україні тільки формується. Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох могутніх політичних партій, у змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, яка нині відсутня, з'явиться справжня правляча еліта, політичний клас, що відзначається високим професійним і моральним рівнем, має стратегічні цілі й волю для їх здійснення. І від того, якими темпами йтиме цей процес, яким цінностям його учасники нададуть перевагу, залежатиме майбутнє України. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль

політичного класу, покликана опанувати демократичну політичну культуру й водночас нести правову і моральну відповідальність за стан справ у державі.

Особлива роль у діяльності політичного класу належить *політичному лідеру*. Лідером нації має бути Глава держави. Сутність лідерства — стратегічне бачення, здатність запропонувати нації перспективний науково обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу.

Як свідчать результати соціологічних досліджень, громадяни України бажають бачити на посаді Президента країни визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, професійного політика, який, очоливши державу, впевнено завершить економічні реформи, рішуче поведе боротьбу з бідністю, безробіттям, викоринить злочинність, корупцію, клановість, забезпечить зростання доходів і добробуту громадян. Зусилля владної еліти мають бути спрямовані на формування в Україні єдиної політичної нації, високорозвиненого громадянського суспільства й набуття європейських цінностей входження нашої держави у європейські та євроатлантичні структури.

¹ Див.: Громыко А.Л. Политические режимы. — М.: Об-во «Знание» Российской Федерации, 1994. — С. 8.

² Див.: Политология: учеб./ А.Ю. Мельвиль (и др.). — М.: Московский государственный институт международных отношений, МИД России. Изд-во Проспект, 2008. — С. 134.

³ Див.: Політичний енциклопедичний словник/ За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С. 663.

⁴ Громыко А.Л. Указ. соч. — С. 12.

⁵ Политология: учеб./ А.Ю.Мельвиль (и др.). — С. 141.

⁶ Політологічний енциклопедичний словник. — С. 687.

⁷ Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеписание. В 2-х т. / Пер. с англ. — Смоленск: Русич, 1998. — Т.1. — С. 9.

⁸ Цит. за: Комунізм і фашизм: як народжуються диктатури // Україна, Європа, Світ. — 1995. — 15–22 березня.

⁹ Див.: Не близнецы, но братья: Слова немецких историков о нацизме и коммунизме// Новый мир. — 1994. — №2. — С. 185.

¹⁰ Див.: Лозунько С. Европейский склероз: без Победы и без совести // 2000. — 2009. — 10 июля.

¹¹ Зінов'єв О. Посткомуністична доба // Політична думка. — 1994. — №2. — С. 17.

- ¹² Цит. за: Богомолов Ю. Я спросил у Гитлера... Что родней два социализма — национальный и интернациональный // Известия. — 1996. — 26 марта.
- ¹³ Цит. за: Указ. соч. — С. 210.
- ¹⁴ Андерсон Р.Д. Тоталитаризм: концепт или идеология // Полис. — 1993. — №3. — С. 110.
- ¹⁵ Буллок А. Указ. соч. — С. 660.
- ¹⁶ Громыко А.Л. Указ. соч. — С. 15.
- ¹⁷ Цит.за: Политология: учеб./ А.Ю.Мельвиль (и др.) — С. 222.
- ¹⁸ Політологічний енциклопедичний словник. — С. 138.
- ¹⁹ Див.: Громыко А.Л. Указ. соч. — С. 9.
- ²⁰ Див.: Политология: учеб./ А.Ю.Мельвиль (и др.). — С. 203.
- ²¹ Див.: Там само. — С. 223.
- ²² Див.: Лінкольн А. Геттісбургська промова // Невичерпність демократії. — К., 1994. — С. 80.
- ²³ Див.: Политология: учеб. / А.Ю.Мельвиль (и др.). — С. 209.
- ²⁴ Цит.за: Там само. — С. 210.
- ²⁵ Крюков А. Эффективное политическое управление и качественная элита: фантастика или реальность?// Зеркало недели. — 2009. — 30 апреля.
- ²⁶ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. — К., 2000. — С. 51.
- ²⁷ Конституція України. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — С. 5.
- ²⁸ Там само. — С. 13–34.
- ²⁹ Иван Марчук. От первого лица // Новая газета. — 2009. — 18 июня.
- ³⁰ Див.: Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні // Голос України. — 1997. — 12 червня.
- ³¹ Петров П. Демократия как система коллективной безопасности // 2000. — 2009. — 29 мая.
- ³² Цит. за: Політологічний енциклопедичний словник. — С. 87.
- ³³ Цит. за: Клямкин И. Политико-государственная трансформация России // Политическое и экономическое преобразование в России и Украине. — М., 2003. — С. 172.
- ³⁴ Крюков А. Указ. соч.
- ³⁵ Цит. за: Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. — 3-те вид., перероб., доп. — К.:Либідь, 2009. — С. 153.
- ³⁶ Див.: Грабовский Ю. Украина today: время успешно завершить буржуазную революцию // День. — 2000. — 8 июля.